

І.К.Свешніков

ВОГНЕПАЛЬНА КОЗАЦЬКА ЗБРОЯ
ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ 1648 — 1654 РР. НА ПІДСТАВІ
ЗНАХІДОК ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Зброєзнавство — одна з найменш розроблених ділянок української історичної науки. Інвентарі козацьких арсеналів не збереглися, у мемуарній літературі, середньовічних документах та творах українських і польських істориків згадки про озброєння козаків дуже загальні. Історики здебільшого обмежуються коротким переліком козацької зброї (шабля, рушниця, спис), не вдаючись до її типології. Найбільш повний перелік козацького озброєння, зроблений Д.Яворницьким, дає також лише загальне уявлення про нього і стосується кінця XVIII — початку XIX ст. Відсутня навіть унікована термінологія, і дослідники, називаючи одні й ті самі типи зброї, вживають різні назви. В Україні й у Польщі збереглось лише кілька достовірних козацьких речей, а вся інша зброя у наших музеях невідомого походження і приписується козакам без будь-яких на те підстав. Правильно уявити собі комплекс козацького озброєння періоду Визвольної війни на підставі цих збірок неможливо.

За цих обставин тим більшого значення набуває велика колекція достовірних козацьких предметів озброєння з козацької переправи під Берестечком, чітко датована 10 липня 1651 р. У короткій статті неможливо охопити всі види і типи козацької зброї середини XVII ст., зразки якої виявили розкопки місця Берестецької битви. Доцільно зосередити увагу лише на одній групі знахідок — вогнепальній зброї, що яскраво характеризує високий рівень озброєння козацького війська, не нижчий від рівня тогочасних європейських армій. Всупереч думці окремих дослідників, козаки не створили якихось характерних для них типів зброї. Вони в основному

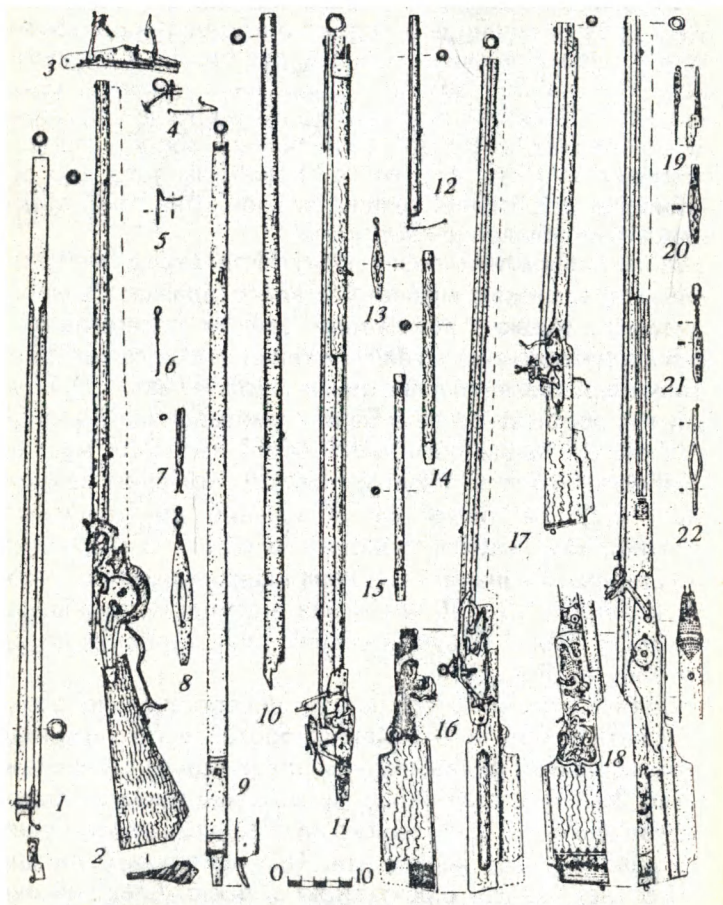
© І.К.Свешніков, 1993

користувались зброєю, здобутою на війні, в міських і магнатських арсеналах. В їх руки потрапляли вироби із західноєвропейських майстерень, татарська, турецька, навіть іранська зброя. Наявність певної кількості московських рушниць можна пояснити торговими зв'язками, а також документально засвідченою допомогою царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому. Можливість виготовлення зброї на Запоріжжі викликає сумнів. Там, мабуть, існували лише ремонтні майстерні.

Усього на козацькій переправі під Берестечком знайдено дев'ять рушниць з повністю або частково збереженими дерев'яними частинами, два стволи з замками, вісім стволів без замків і дерев'яних частин і один бандолет. Всі вони належать до різних типів і відображають еволюцію ручної вогнепальної зброї у першій половині XVII ст., а, отже, є свідченням того, що всі найновіші досягнення техніки виробництва такої зброї швидко засвоювались козаками.

Можна відмітити повну відсутність серед знахідок пицалів, гнотових мушкетів старого зразка і важких гаківниць. Мушкет з гнотовим замком полегшеного і вдосконаленого типу з гладким каналом ствола калібром 16 мм представлений лише одним стволом (мал. 1, 1), хоча цей тип зброї де-не-де в Європі вживався ще до кінця XVII ст. До більш досконалої зброї належить мушкет калібром 14 мм з гладким стволом, колісним замком (мал. 1, 2). За типом він зближений до італійської рушници, але, мабуть, походить з однієї із польських майстерень. Визначити тип двох інших мушкетних стволів калібром 15 і 16 мм через відсутність замків неможливо. Важкі мушкети старих типів калібром до 20 мм у колекції відсутні.

До більш досконалого типу ручної вогнепальної зброї належать аркебузи — рушници коротші, легші і зручніші у маневруванні, що вживались і піхотинцями, і кіннотниками. Зокрема, старанніше виготовлені мисливські аркебузи, виконані здебільшого на спеціальні замовлення, що давало кращі результати. Такі аркебузи були для свого часу досить ефективною зброєю. Старший тип аркебузи з колісним замком у колекції з-під Берестечка представлений лише однією мисливською рушницею з гладким каналом ствола калібром 14 мм і оздобленим

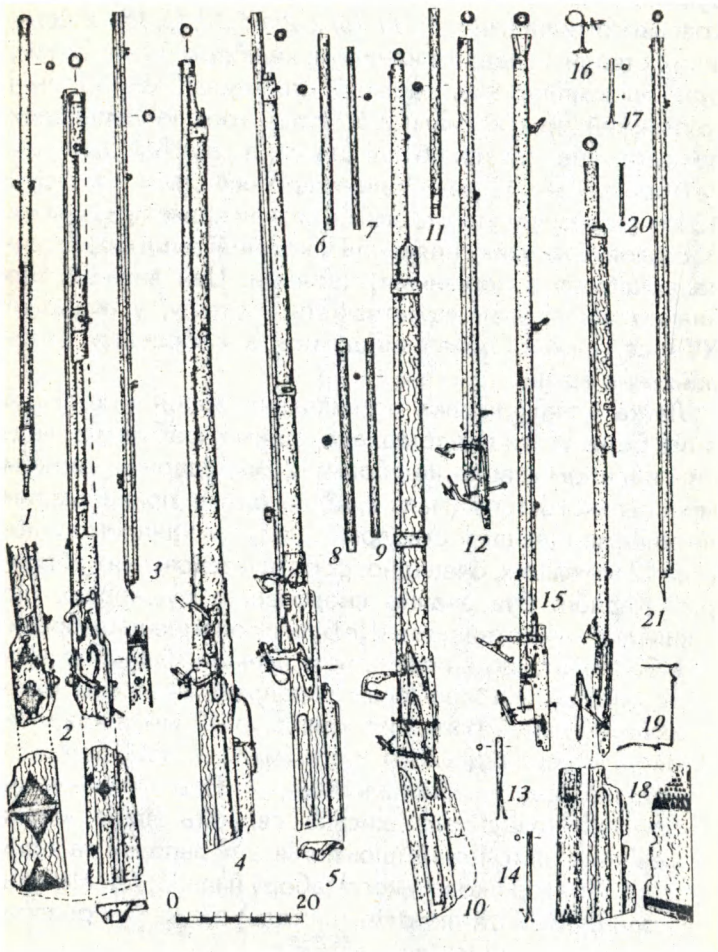

Мал. 1. Зразки вогнепальної козацької зброї із розкопок під Берестечком

прикладом (мал. 1, 18). Дальшим кроком у вдосконаленні ручної вогнепальної зброї був винахід крем'яного ударного замка, що у першій половині XVII ст. тільки-но почав застосовуватись у європейських арміях. Знахідки з козацької переправи свідчать про широке вживання козаками рушниць з ударними замками, представленими чотирма військовими і чотирма мисливськими аркебузами з замками іспанського, французького та московського типів (мал. 1, 11, 16; 2, 2, 4, 5, 10, 15, 18). У семи з них стволи з гладким каналом, калібром 14 — 20 мм, один екземпляр має нарізний ствол калібром 10 мм і трубчастий приціл (мал. 2, 5). Крім того, з переправи походять ще три аркебузні стволи з гладким каналом калібром 9 — 12 мм і один нарізний ствол калібром 12 мм. Через відсутність замків їх типи визначити важко. Заслуговує на увагу наявність у колекції з-під Берестечка аркебузів з нарізними стволами. Цей винахід, що значно збільшував ефективність пострілу, у середині XVII ст. щойно почав вводитись в озброєння європейських армій.

Легка кавалерійська вогнепальна зброя у колекції з-під Берестечка представлена одним карабіном з гладким каналом ствола калібром 12 мм, ударним замком московського типу (мал. 2, 12) та одним прикрашеним латунними кільцями стволом з гладким каналом калібром 12 мм також, очевидно, роботи московських зброярів. Карабін був значно скороченою рушницею, що вживалась кіннотниками. Ще більш полегшеною зброєю був бандолет, що є перехідною ланкою між карабіном і пістолетом. На козацькій переправі знайдено один гладкоствольний бандолет калібром 10 мм з ударним замком нідерландського типу (мал. 1, 17). Пістолети серед знахідок з переправи відсутні. Про її наявність в озброєнні козацького війська свідчать лише кілька дерев'яних пістолетних шомполів з переправи та один ствол з території козацького табору (мал. 1, 12). Мабуть, у середині XVII ст. пістолет (пістоль) ще не був розповсюдженою серед козаків зброєю.

Необхідно відмітити, що більшість знайдених на козацькій переправі під Берестечком рушниць знаходилась у шкіряних футлярах — факт, досі взагалі

Мал.2. Зразки вогнепальної козацької зброї із розкопок під Берестечком

невідомий дослідникам. Це свідчить про лад і культуру військової справи у козацькому війську.

Якщо серед знайденої під Берестечком козацької вогнепальної зброї не можна виділити якихось особливих характерних лише для козаків типів, то прилади до обслуговування вогнепальної зброї значно відрізняються від західноєвропейських. Це перш за все дерев'яні порохівниці у формі рогу достатку, відомі у XVII ст. також у турецькому війську, конічні порохівниці, суцільно видовбані з дуба, які взагалі не мають аналогій, а також порохівниці-натруски у вигляді малих посудинок і стилізованих фігурок коників, ніде більше, крім козацького війська, невідомі. Винахід ладівниць значно спрощував справу ладування зброї. Знахідки з козацької переправи під Берестечком підтверджують вживання козаками цих приладів (знайдено три цілі ладівниці у шкіряних футлярах і частину четвертої). Але на відміну від дерев'яних і порівняно невеликих західноєвропейських ладівниць, розрахованих не більше, як на десять ладунків, козацькі ладівниці є поздовжніми скриньками з листового заліза з трубочками всередині, в яких у паперових мішечках знаходились заздалегідь виміряні порції пороху, пижі та кулі. Кількість ладунків в окремих екземплярах досягала 32.

Як свідчать іконографічні джерела, козаки під Берестечком вдавалися до розробленої шведами тактики ведення рушничного вогню: перший ряд з десяти чоловік після і. острілу звільняв місце для другого ряду і, готуючи до бою зброю, відступав у третій ряд. Козаки також вдосконалили гусистський спосіб ведення рушничного вогню з таборів, побудованих з багатьох рядів з'єднаних ланцюгами возів, обкопуючи ці укріплення рогами і насипаючи землю на вози. Такий вал козацького бойового табору зберігся на місці Берестецької битви.

На підставі розкопок під Берестечком нічого не можна сказати про козацьку артилерію — гармат поки що там не знайдено. Відомо, що в Україні в ряді міст існували майстерні по відливанню гармат, але у згадках про них відсутні дані про типи і розміри цієї зброї. В письмових джерелах по-різному подаються дані про кількість гармат в окремих полках і в усьому війську. Під Берестечком козацька армія мала нібито двадцять,

а за іншими відомостями — сорок гармат. Завдяки працям В.Сергійчука значно більше знаємо про виготовлення в Україні пороху, якого, за підрахунками цього дослідника, армія в час Визвольної війни потребувала близько тисячі тон щорічно. У знайдених на козацькій переправі порохівницях, натрусках і ладівницях виявлено козацький порох, що внаслідок довгого перебування у вологому ґрунті вже втратив свої вибухові властивості. Хімічний аналіз показав, що порох складається з розтертого деревного вугілля та залишків сірки і селітри. Кулі різного калібру до рушниць козаки відливали самі з допомогою формочок-кулелійок, яких багато знайдено у козацьких сумках на переправі. Перед Берестецькою битвою Богдан Хмельницький наказав, щоб кожен козак мав у запасі п'ять кіп куль. Але армія відчувала нестачу свинцю, і козаки змушені були переплавляти на кулі речі з різних легкоплавких металів.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що колекція козацької вогнепальної зброї з-під Берестечка є переконливим доказом того, що армія Богдана Хмельницького в середині XVII ст. за своїм озброєнням дорівнювала іншим тодішнім арміям європейських держав. Можна також ствердити, що армія була забезпечена достатньою кількістю вогнепальної зброї найновіших тогочасних зразків і порохом, що відмічають також і письмові джерела. Козаки використовували і вдосконалювали західноєвропейські тактичні прийоми бою. Проте за своєю організацією армія Богдана Хмельницького докорінно відрізнялася від західноєвропейських, що складались із оплачуваних королями вояків. Козаки ж воювали безкоштовно, йшли на війну не під примусом, як польське посполите рушення, а добровільно з єдиною думкою про звільнення свого народу і рідного краю від гнобителів.